

Сергій Кот

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, генеральний директор Фондації ім. О. Ольжича

У статті висвітлюються дипломатичні зусилля полк. Є. Коновальця та ОУН у взаєминах з урядом Великобританії. Наводяться дані про підтримку державницьких прагнень українського народу з боку британської громадськості, створення та діяльність Англо-українського комітету.

Ключові слова: Євген Коновалець, ОУН, Великобританія, Англо-український комітет.

The article highlights Yevhen Konovalts and the OUN's diplomatic efforts in cooperation with the government of Great Britain. Evidences about support given by the publics in Britain towards state-building ambition of the Ukrainians are provided. Activities of the English-Ukrainian Committee are described.

Keywords: Yevhen Konovalts, the OUN, Great Britain, English-Ukrainian Committee.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ У ДИПЛОМАТИЧНИХ ПЛАНАХ ПОЛКОВНИКА ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

Поразка української революції 1917—1921 рр. зумовила той факт, що Україна на довгі десять років фактично випала з поля зору державних чинників Великобританії. Однак наприкінці 20-х — на початку 30-х років XX ст. урядові кола та громадськість Великобританії знову були поставлені перед фактом існування в Європі українського питання.

З одного боку, це було викликано посиленням організованого українського національного руху на територіях Чехословаччини, Румунії та особливо Польщі, де на Волині та в Східній Галичині посилювалося польсько-українське протистояння внаслідок «пацифікації» українського населення. Широкий резонанс у світі викликали також події на підрадянській Україні, пов'язані з проведенням примусової колективізації та масовими репресіями серед селян та української інтелігенції, жахливі наслідки організованого радянською владою Голодомору 1932—1933 рр., жертвами якого в Україні стали мільйони людей.

З іншого боку, очевидною стала нежиттєздатність Версальської системи мирних договорів та міжнародної системи регулювання відносин між державами. Прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів на чолі з Адольфом Гітлером, курс Німеччини на перегляд наслідків Першої світової війни та розробка різних німецьких геополітичних концепцій, в яких фігурували українські землі, об'єктивно змушували Великобританію повернутися до української теми. Зокрема, міжнародний скандал викликала вимога міністра продовольства і сільського господарства Німеччини Альфреда Гугенберга передати «родючу територію України» Німеччині, проголошена ним в Лондоні у червні 1933 р. на міжнародній економічній конференції. Водночас Альфред Розенберг поставив питання про створення «польського коридору» на землі підрадянської України, які пропонувалися Польщі. Німецько-польський пакт від 26 січня 1934 р. посилив загальну напругу навколо етнічних українських територій, додавши інтриги до так званого «пакту чотирьох», підписаного 19 липня 1933 р. в Римі урядами Великобританії, Франції, Італії та Німеччини. За свід-

ченнями італійських джерел з Варшави, що подавали інформацію для А. Розенберга, керівники Польщі висловлювали готовність «об'єднати окраїнні народи від Фінляндії до Туреччини». Ще раніше, в 1931 р., Великобританія провела власні таємні переговори з Польщею¹.

Але українці не бажали знову стати розмінною монетою у великій європейській політичній грі. Вони хотіли, аби Європа нарешті почула їхній голос. В тому числі значні надії покладалися на зміну ставлення Великобританії до українського питання.

У 1931 р. відомий український громадський діяч та меценат, вихідець із Буковини, американський громадянин Яків Макогон організував на власні кошти Українське бюро в Лондоні (The Ukrainian Bureau). Бюро розмістилося на Гровенор Сквер. Його головним завданням було поширення на терені Великобританії інформації про Україну. Українське бюро видавало періодичний бюлетень («The Bulletin»), який розсилався до 250 періодичних часописів Великобританії. Керував його роботою Володимир Кисілевський — син відомої в Галичині української діячки, сенаторки польського сейму Олени Кисілевської. Українське бюро в Лондоні проіснувало до 1939 р².

1933 р. свої погляди на Великобританію звернули й провідники заснованої в 1929 р. Організації Українських Націоналістів (ОУН). Її керівник полковник Євген Коновалець скерував до Лондону представника ОУН Євгена Ляховича. Його місія полягала у налагодженні контактів з британськими урядовими колами та роз'ясненні позицій ОУН щодо ситуації навколо України та у Східній Європі в цілому. В інструкціях, які йому давав Є. Коновалець, особливі акценти робилися на тому, аби переламати поширені серед британських урядовців погляди, буцімто політика ОУН є пронімецькою. «Це наносить шкоди нашій справі, — зазначав Коновалець, — і було б дуже корисним, якби ця справа була вияснена в Лондоні,

а саме: маючи на увазі нашу далеку майбутність, ми воліли б кооперувати з Британією у вирішуванні справ на Сході Європи, ніж з ким-небудь іншим...»³. Іншим разом він наголошував в листі до Ляховича: «...Наша політика в даний момент повинна: 1) За всяку ціну старатися включити українську проблему у сферу, так сказати б, заінтересування великобританської політики. Під теперішній момент тільки в Англії можемо мати базу для дальшого ведення нашої соборницької політики»⁴.

Є. Ляхович згадував, що, прибувши до Лондона, він спочатку справді зустрів дуже прохолодне ставлення з боку офіційної британської влади. Проте його прийняв у Міністерстві закордонних справ Великобританії голова Північного департаменту Кольер Лоренс, досвідчений кадровий дипломат, один з 13 провідних радників британського зовнішньополітичного відомства. Розмова вийшла доволі напруженою, однак було досягнуто обопільної домовленості, що Ляхович матиме можливість регулярно подавати до Північного департаменту британського МЗС меморандуми, які б віддзеркалювали позицію ОУН з актуальних політичних питань стосовно України⁵. Є. Ляхович розгорнув активну інформаційну діяльність, виступаючи зі статтями в британській пресі та поширюючи серед британських журналістів матеріали про Україну.

В червні 1935 р. Є. Ляхович передав до британського МЗС розлогий лист Є. Коновальця, в якому викладалися концептуальні оцінки політичної ситуації в Європі та його позиція щодо українського питання в контексті угод, підписаних провідними європейськими державами. В листі Коновалець наголосив, що політичні процеси в Європі «розгортаються проти бажань українського народу». Особливо різко він засудив німецько-польський та радянсько-французький договори. «Маю тут на думці, — писав Є. Коновалець, — договори та угоди, заключені між деякими європейськими потугами, які заторкують між собою теж долю територій, замешкалих головно українцями, і які порушують природне право українського народу до вирішування своїх прав ним самим. З цього виростає нова небезпека бути втягненим у конфлікти між

¹ Симоненко Р.Г. Прихід Гітлера до влади і наростання загрози німецької агресії проти України // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник наукових праць.* — Вип. 29. — К., 2005. — С. 83—84, 89; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 42.

² Зеленко К. Великобританія і Україна // *Євген Коновалець та його доба.* — Мюнхен, 1974. — С. 897; Ляхович Євген. *Діяльність ОУН у Лондоні в 1933—1935 роках* // *Там само.* — С. 910; *Енциклопедія українознавства.* — Т. 9. — Париж; Нью-Йорк, 1980. — С. 3405.

³ Ляхович Євген. *Діяльність ОУН у Лондоні в 1933—1935 роках* // *Євген Коновалець та його доба.* — Мюнхен, 1974. — С. 915.

⁴ *Там само.* — С. 924.

⁵ *Там само.* — С. 913.

різними державами в ролі пасивного чинника, який всі використовуватимуть для своїх власних цілей зі шкодою для нього самого... Замість втішатися привілеєм свобідного життя в самостійній державі, український народ є нині поділений між чотирма сусідуючими з ним державами. В цьому криється небезпека, що українці, якими командуватимуть чужі в рядах армій цих держав, можуть бути приневолені виступати проти себе зі зброєю в руках. Ми, Організація Українських Націоналістів, боремося за повну самостійність України. Тому ми нині ставимо активний спротив усім окупантам українських земель... Ми виходимо з засади, що наші змагання до здобуття повної самостійності не стоять в жадній суперечності до політичних, економічних та стратегічних інтересів Великобританії. Беручи це під увагу, ми плекаємо також надію, що в наших змаганнях до самостійності ми одержимо підпертя Великобританії, бо ми переконані, що тільки сильна й самостійна Україна може вплинути на стабілізацію теперішньої непевної ситуації та на повернення рівноваги сил у Східній Європі... Ми надіємося, що в майбутньому вдасться встановити таке співвідношення між інтересами Великобританії й України, яке буде корисним для обох країн»⁶.

Збереглися свідчення того, що переклад листа потрапив до керівника Північного департаменту МЗС Великобританії Кольера Лоренса, який зробив на його полі замітку: «Лист цей, здається, є маніфестом партії Коновальця (ОУН), в якому він висловлює її ставлення до недавніх потягнень німецької і радянської політики. Його головна теза є висловлена в ідеї, що німецько-польське «визволення» України від большевиків стоїть в суперечності до справжніх інтересів українського народу і тому мусить бути відкинуте. Якби я був українцем, я висловився б так само»⁷.

Увагу офіційного Лондона до українського питання ілюструє намагання британського МЗС зібрати якомога більше інформації про загальну ситуацію на українських територіях, приналежних до різних держав, настрої української громадськості та про діяль-

ність українських політичних організацій. Такі інформації надходили від посла Великобританії у Москві лорда Вісконта Чілстона, посла Великобританії у Варшаві Генрі Кеннарда, британського посольства в Бухаресті, британської військової розвідки «МІ 5» та з інших джерел. Ці інформації були доволі контроверсійними, містили як позитивні, так і негативні оцінки на адресу українського руху. Але домінуючими в них все ж були скептичні характеристики⁸. Очевидно, саме це значною мірою визначало насторожено-обережне ставлення англійського уряду до контактів з українськими посланцями та відсутність публічних виявів його позиції щодо майбутнього України.

Однак зусилля українців не були марними. Серед широкої британської громадськості почали зростати паростки симпатії до українського народу та окреслилося коло тих, хто вважав, що його тогочасне становище є глибоко несправедливим. В тому числі, цілий ряд провідних британських аналітиків висловилися на підтримку державницьких прагнень українців та почали обстоювати концепцію появи на Сході Європи дружньої до Великобританії самостійної демократичної української держави, яка могла б виступити стабілізуючим фактором в цій частині європейського континенту.

Однією з ключових фігур, яка мала значний вплив на формування проукраїнської громадської думки в британському суспільстві, став відомий журналіст-міжнародник Ланселот Лоутон. На початку 30-х років ХХ ст. його увагу привернула напружена політична ситуація, що окреслилася на Сході Європи. На думку Л. Лоутона, найбільш глибокою причиною існуючих глобальних міждержавних суперечностей стало українське питання. У квітні 1934 р. на сторінках часопису «Двотижневий огляд» («The Fortnightly Review») він опублікував велику статтю під назвою «Пригноблена Україна» («The oppressed Ukraine»), де, зокрема, писав: «Вражає..., що аж донедавна мало хто в Англії взагалі чув про Україну». Аналізуючи ситуацію навколо України та німецько-польський договір 1933 р., Лоутон наголосив, що «проникнення Німеччини і Польщі на Україну зашкодить економічним і страте-

⁸ Зеленко К. Великобританія і Україна // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 895—899; Ляхович Євген. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933—1935 роках // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 917—921.

⁶ Ляхович Євген. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933—1935 роках // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 916—917.

⁷ Цит. за: Зеленко К. Великобританія і Україна // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 900.

гічним інтересам Великобританії». На його думку, для британської політики на Сході вкрай необхідно було включити Україну в систему Західної Європи. «Незалежна і автономна Україна, — твердив він, — необхідна для європейського економічного прогресу і світового миру». Демократична Україна, за Л. Лоутоном, могла б належати до групи держав, з якими Великобританія встановить дружні зв'язки⁹.

Послідовно висвітлюючи східноєвропейську проблематику в цілому та проблеми України зокрема, Л. Лоутон заснував і очолив як головний редактор щоквартальне видання «Сучасна Росія та її відносини з її сусідами» («Contemporary Russia and her relations with her neighbors»), що пізніше дістав назву «Схід Європи та сучасна Росія» («East Europe and Contemporary Russia»). В кожному випуску щоквартальника публікувалися матеріали про Україну, в тому числі регулярно друкувалися і українські автори. Зокрема, тут були статті Романа Смаль-Стоцького про національні рухи в СРСР, Степана Давидовича про Карпатську Україну, матеріали про український націоналізм¹⁰.

На початку січня 1935 р. сталася подія, яка засвідчила суттєві зміни у ставленні британської громадськості до України. Одразу чотирнадцять членів британського парламенту та шість відомих громадських діячів звернулися до Ліги Націй з петицією, в якій висловлювався протест проти утисків і гонінь українського населення на території Польщі¹¹.

В останні дні лютого 1935 р. українське питання було піднесене на якісно новий рівень в британському суспільстві. За ініціативою британської громадськості в Лондоні постав Англо-український комітет, до складу якого ввійшли члени парламенту, громадські діячі, відомі вчені та журналісти Великобританії¹². Комітет опри-

люднив заяву, якою приверталася увага британської суспільної думки до української проблеми і окреслювалося активне зацікавлення різними аспектами українського питання. В заяві, зокрема, наголошувалося на таких тезах:

— становище українців у Східній Галичині заслуговує на якнайбільшій увагу англійської громадськості;

— етнографічно український народ займає суцільну територію, за своїми розмірами більшу за територію Франції чи Великобританії, яка розділена між СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією;

— справедливість щодо українців досі не встановлено; подальше ігнорування цього складного питання може, зрештою, вплинути на долю всієї Європи;

— новостворений Англо-український комітет буде постійно стежити за ситуацією навколо України і вдаватись до будь-яких дій, коли в тому виникатиме необхідність¹³.

Заяву Англо-українського комітету, зокрема, підписали: члени палати громад британського парламенту, член таємної ради Джон Гілс, Джефрі ле М. Мандер та полковник Дж. С. Веджвуд; член таємної ради лорд Дікінсон, член таємної ради лорд Ноель-Бакстон, колишній член британського парламенту підполковник Сесіль Л'Естранж Малон, журналіст Ланселот Лоутон; відомі науковці, члени Британської академії професор Роберт Сетон-Вотсон та доктор Г. П. Гуч. Почесними секретарями комітету були затверджені підполковник Малон та Ф. Еш Лінкольн¹⁴.

В умовах, коли територія України була поділена між СРСР та низкою європейських держав, а питання самостійності України і самовизначення українського народу взагалі не розглядалося урядом Великобританії та урядами інших провідних європейських країн як актуальна політична тема, ця ініціатива була не лише доволі несподіваною, а й з позицій сучасного погляду на ту ситуацію — навіть неймовірною. Адже в складі Англо-українського комітету не було жодного українця! При цьому комітет ставив собі за мету розгляд місця і ролі України в європейській політиці і ствердження права українців як нації на власну державність.

¹³ Address, given by Mr. Lancelot Lawton in a Committee Room of the House of Commons on May 29th, 1935. — London, 1935. — P. 3.

¹⁴ Там само.

⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 42; Зеленко К. Великобританія і Україна // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 884.

¹⁰ National Movements in the Soviet Union // Contemporary Russia and her relations with her neighbors. — London, Autumn 1936; Stephen Davidovich. Carpatho-Ukraine // East Europe and Contemporary Russia. — London, Winter 1939; Ukrainian Nationalism // East Europe and Contemporary Russia. — London, Winter 1939.

¹¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 42—43.

¹² Anglo-Ukrainian Committee // The Times. — 1935. — 1 March.

Впливова лондонська газета «Таймс» від 1 березня 1935 р. під заголовком «Англо-український комітет» так відгукнулася на цю подію: «В Лондоні створено Англо-український комітет для захисту інтересів українського народу, який, як це наголошується в заяві, зробленій учора ввечері, займає більш-менш суцільну територію, більшу ніж Франція та Великобританія, й нині поділену між ССРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Надто мало було спроб, говориться в заяві, утвердити справедливість стосовно українців, і подальше нехтування цим складним питання може зрештою вплинути на долю всієї Європи»¹⁵.

Про діяльність Англо-українського комітету відомо надзвичайно мало. На основі тих скупих джерел, які доступні нам сьогодні, можна стверджувати, що члени комітету мали доволі активні контакти з українськими представниками в Лондоні, подавали британським урядовим чинникам свої висновки та рекомендації, організували висвітлення українського питання в британській пресі. Зокрема, один із почесних секретарів комітету підполковник Сесіль Малон у своїй записці «Великобританія і Україна» наполегливо рекомендував британському урядові підтримати український самостійницький рух та прагнення українців до незалежності. В ній, зокрема, писалося: «Розвиток українського самостійницького руху створює необхідність розглянути його з точки зору бачення британських інтересів... Великобританія повинна рахуватися з фактом, що український рух таки існує і що нині він є, мабуть, сильніший[,] ніж коли-небудь перед тим. Це зумовлене частково ударами та стражданнями, що їх зазнали численні області України, а частково радянською політикою... Виглядає, що британська політика повинна прагнути до підтримання тісного зв'язку та приятних стосунків з українським рухом, виявляючи в цей спосіб історичну роль Британії як оборонця поневолених народів. Її завданням є подбати, щоб зростаючий український рух не став виключним знаряддям чужих ворожих нам інтересів, а був дружньою силою, готовою щиро співпрацювати з Британською спільнотою народів»¹⁶.

29 травня 1935 р. в залі засідань Палати Громад парламенту Великобританії під головуванням авторитетного члена парламенту Джона Хілса за ініціативою Англо-українського комітету відбулися публічні слухання, присвячені ситуації навколо України. З доповіддю, яка мала промовисту назву «Українське питання» і згодом була опублікована від імені комітету, виступив один із його засновників та найбільш активних членів журналіст Л. Лоутон¹⁷.

Чимало оцінок та висновків Л. Лоутона є надзвичайно несподіваними з огляду на те, що сформульовані вони були діячем, який за своїм походженням жодним чином не був пов'язаний з Україною та українською нацією — настільки виразно вони подані з проукраїнських позицій. Парадоксально, але для «стороннього» погляду Л. Лоутона абсолютно зрозумілими були такі складні та дражливі питання, які не лише тоді, а й навіть в наш час нерідко є предметом політичних спекуляцій: питання власної національної ідентичності українського народу та його глибоких історичних коренів, своєрідної ментальності, традицій і культури, поворотних моментів історії:

«Головною проблемою для сьогоднішньої Європи є проблема українська. Глибокий інтерес до цієї країни зумовлений її впливом на європейський мир і демократію; в той самий час, із нею тісно пов'язані життєво важливі британські інтереси. Більшість людей не розуміє, як глибоко саме тут закорінена причина європейських чвар усієї першої чверті століття. Не дивно, що про цю країну досі так мало було чути: гноблення української нації постійно супроводжувалося забороною слова “Україна” та приховуванням навіть самого існування українців.

Це “стирання з лиця землі” проходило так успішно, що для більшої частини світу Україна залишилася тільки в поезії та переказах; завжди й незмінно вважалося, що якщо вона десь колись і була, то вже давно похована на кладовищі мертвих і забутих націй.

Щоб отак у добу високорозвиненого зв'язку та видатних інтелектуальних досягнень можна було створити ілюзію, ніби потужна, жива нація ніколи не існувала, а якщо й існувала, то щезла

¹⁵ *Anglo-Ukrainian Committee // The Times. — 1935 — 1 March.*

¹⁶ *Ляхович Євген. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933—1935 роках // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 917—918.*

¹⁷ *Address, given by Mr. Lancelot Lawton in a Committee Room of the House of Commons on May 29th, 1935. — London, 1935.*

кілька сот років тому, — це може здатися неймовірним, хоча вже в наші новітні часи ми маємо багатющий досвід репресивної сили авторитарних режимів. Отже, українська проблема — це приклад одного з найбільших політичних шахрайств у нашій історії; і стоїть він на землі, яка, хоч і зовсім не так віддалена, та майже так само невідома нам, як свого часу були невідомі екзотичні країни Азії або Африки».

«Українська проблема — це не проблема щойно народженої дрібної меншини з її дитячими хворобами. Її корені сягають античних часів».

«Українці справедливо посилаються на Київську Русь як на колиску своєї нації. Фактично ця територія почала звично називатись Україною з XII ст. [...] Україна була останньою, пограничною державою, аванпостом Європи на кордоні з Азією».

«Тоді, так само, як і тепер, приваблива Україна була з усіх боків оточена й завойована. В ході цієї боротьби виникло козацтво. Це були войовничі, фантастично сміливі люди... На укріплених островах нижче дніпровських порогів вони заснували демократичну військову республіку — один з перших прикладів національного самовизначення».

«Після революції українці проголосили свою незалежність, ...і чинили відчайдушний опір і білим, і червоним, та врешті були упокорені большевицькою Московією».

«Українська нація — це реальність, яка має під собою принаймні тисячу літ автентичної історії. Жоден народ не боровся так тяжко, як українці, щоб утвердити свою незалежність; українська земля наскрізь просякнута кров'ю. Через її багатства, чудовий клімат і унікальне розташування на великому перехресті світових шляхів, Україна постійно виявлялася жертвою загарбників і гнобителів, її постійно членували і ділили».

В доповіді Л. Лоутона вказується на несправедливий щодо українців характер Версальської системи мирних договорів, які закріпили розчленування України після Першої світової війни. Відкрито говориться про польсько-українське протистояння в Східній Галичині в 20-х — 30-х рр. XX ст. та політику колонізації українського населення, що її тоді проводила польська влада. Говорячи про масові репресії більшовицької диктатури проти українського національного руху на території СРСР, Л. Лоутон стверджує, що

«страшний голод, який спустошив Україну» в 1932—1933 роках, мав спланований характер і був складовою частиною цих репресій.

Підсумовуючи, британський журналіст робить висновок: «Було б лицемірством заперечувати, що незалежність України так само важлива для нашої держави, як і для спокою в усьому світі. Проблема надто довго ігнорувалася — просто тому, що розглядати її, а тим більш намагатися вирішити, — справа дуже клопітна. Але ця проблема, що має глибокі й заплутані історичні корені, сьогодні набула безпрецедентної гостроти... То який сенс зображати мир, коли миру немає? Його й не буде доти, доки українська проблема не знайде належного вирішення».

На такому тлі Є. Ляхович у 1935 р. активно готував приїзд провідника ОУН полк. Є. Коновальця до Великобританії. Від представників впливових громадських та військових кіл, що належали до Англо-українського комітету, було надане офіційне запрошення для нього. Про це Коновалець був повідомлений і прийняв запрошення.

Однак полк. Є. Коновалець без пояснень скасував свою поїздку до Лондона. Невдовзі британську столицю покинув і сам Є. Ляхович як представник ОУН. Причини, які спонукали лідера ОУН різко змінити свою позицію, дотепер залишаються не висвітленими і потребують додаткового дослідження.

Разом з тим, є очевидним, що в сер. 30-х XX ст. Великобританія відіграла важливу роль у стратегічних планах полк. Є. Коновальця і була важливим напрямком його дипломатичних зусиль щодо пошуку міжнародної підтримки визвольним та державницьким прагненням українства та ОУН як найбільш радикального та потужного крила українського визвольного руху. Позиція Є. Коновальця з увагою та розумінням сприймалася відповідальними посадовими особами британського МЗС. Значних успіхів вдалося досягнути у формуванні позитивної для України громадської думки на теренах Великобританії, де окреслилося коло впливових симпатиків України. Але, очевидно, неповороткість та консерватизм у ставленні британського уряду загалом до українського питання не дали можливості у той час розбудувати українсько-британські відносини на рівні, якого очікували провідники українського визвольного руху.